

KEÇMİŞİN FƏLSƏFƏSİ VƏ YA TARİX NECƏ YAZILIR?

Əvvəli jurnalın 284-cü (aprel 2010), 286-cı (iyun 2010), 287-ci (iyul 2010),
288 - ci (sentyabr 2010) və 289 - cu (oktyabr) nömrələrində

Hamlet İSAXANLI

Keçmiş keçib gedib. Bu, məntiqi cəhətdən həqiqət olsa da, o qədər də sadə həqiqət deyil. Keçib gedən bizim keçmişimizdir, biz o keçmişdən əmələ gəlmişik. Kimliyimizi, mahiyyətimizi o keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Biz öz keçmişimizə bağlıyıq. Biz keçmişimizin davamıyıq.

Bəşəriyyətin keçmişi necə olub? Bu barədə əfsanələr, miflər və tarix söz deyir. Tarix daha dəqiq məlumat verməyə çalışır. Əslində, biz keçmişi tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik. Başqa sözlə desək, tarixin məzmunu keçmiş haqqında bildiklərimiz və öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarixin məzmunu və tutumu ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qədərdir. Tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır.

Keçmişin təbiəti və ruhu nədir? Keçmiş necə dərk olunur? Bəlkə keçmiş kəşf olunur? Keçmişin dərkində subyektivlik varsa, keçmişi öyrənən tarix nədir, elmdir, yoxsa sənət? Tarixi subyektiv edən hansı amillərdir? Tarix gözəldir; bu gözəllik öz heyranlarını yoldan, başdan çıxarmırmı, tarix təhlükə törədə bilirmi? Tarix necə yazılır və ya necə yazılsa yaxşıdır?

Bu və buna bənzər suallar tarixin fəlsəfəsinə aiddir. Bu yazı keçmişdə baş verənlərin dərkiləməsi ilə məşğul olan tarixin mahiyyəti haqqındadır. Elm və sənətin qovşağında yer tutan tarixin fəlsəfəsi, çox güman ki, tək tarixçilərə və filosoflara deyil, bəşəri düşüncələrə dalan hər kəsə maraqlıdır.

Tarix sənət kimi. Tarix yazıçılığı

Tarixin elm deyil, sənət olduğunu iddia edənlərin az olmadığını söyləmişdik. İstənilən halda tarixdə sənət ünsürünün mühüm olması şübhə doğurmamalıdır. Tarixçi tədqiq edib öyrəndiyi dövrü, hadisələri şərh edir, yazır, digər mütəxəssis və ümumiyyətlə, oxucuların istifadəsinə verir. Tarixçinin bu yazıçılıq qabiliyyəti, dövr və hadisələri maraqlı, canlı şəkildə təqdim etmə ustalığı, üslubiyyət və dil gözəlliyi ortaya çıxardığı əsərin anlaşılmasında, təsir gücündə, tələyində mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, yazıda da, nitqdə də səlislik, aydınlıq fikir və sözün, bilik və ifadətəmənin bir-biri ilə ürəkdən qucaqlaşmasından, ikiliyin harmoniyasından doğur. Hər tərəfli savadlı olmaq, geniş dünyagörüşü, bədii-estetik sezgi gücü nitqi və yazını təbiiləşdirir, oxucu və dinləyicilərə yaxınlaşdırır. Lakin, parlaq ədəbi istedad əsərin uğur qazanması üçün kifayət etməyə bilər; tədqiqatçı və yazıçı məsuliyyəti, öz yazısı üzərində uzun və gərgin iş aparmaq qabiliyyəti olmasa, böyük nəticə əldə etmək olmur.

Qədim Çin tarixçisi Sıma Çyen'in (Ssu-ma Ch'ien; [-145]-[-90]) "Şi çi" və ya "Şi ci" (ingiliscə-yə transkripsiyada "Shih chi" və ya "Shi ji") adlı əsərində tarixi şəxslərin həyat hekayələri (Ssu-ma Ch'ien bunu "leçjuan" adlandırmışdı) mühüm yer tutur. Bu həyat hekayələrinin gözəl, cəlbedici dillə və üslubla yazılması "Şi çi"ni məşhurlaşdıran əlamətlərdən biridir.

Voltaire gözəl demişdi: "Darıxdırıcı olanlardan başqa bütün janrlar yaxşıdır." ¹ Şəxsində yazıçı, filosof və tarixçini birləşdirmiş olan Voltaire özü maraqlı tarix yazmağın ustası idi. Böyük fransız riyaziyyatçısı, siyasətşünası və filosofu Condorset (1743-1794) demişkən Voltaire "tarixi sadıqlıqla ayrılmaz olan darıxdırıcılığın" baş alıb getdiyi tarixi parlaq və əyləncəli şəkildə yazmağı gözəl bacarırdı.

"O ölkə xoşbəxttir ki, onun darıxdırıcı tarixi var" fikri ortalıqda gəzir, onu doğru hesab edən və aforizm adlandıranlar var. Çox güman ki, ölkənin və xalqın xoşbəxtliyi tarixin şirinliyi və acılığı, zənginliyi və yoxsulluğu ilə birbaşa əlaqədə deyil. Tarixi darıxdırıcı və ya cazibəli, canlı, maraqlı edən

¹A.Л.Шапиро. Историография с древнейших времен по XVIII век. с. 177

amil, səbəb yəqin ki tarix yazmadır. Eyni xalqın tarixi haqqında həm darıxdırıcı, həm də maraqlı tarix kitablarının mövcud olması bu fikrə dayaq verir. Aristotel tarixi poeziyadan kəskin fərqləndirir, tarixi xüsusi, konkret hadisələrlə, poeziyanı isə ümumi, universal məsələlərlə məşğul olan sənət növləri sayır, poeziyanı daha üstün tutur, tarixə nisbətən poeziyanı fəlsəfəyə daha yaxın hesab edirdi. Lakin tarixin içində də poeziya var (həmçinin insan fəaliyyətinin bütün sahələrində, bütün elm və sənət sahələrində!). Tarixi süjetli, fikir dolu poeziya kimi görmək olar.

* * *

Nikolay Mixaylovich Karamzin

Nikolay Mixaylovich Karamzin (1766-1826) bədii əsərlərini (şeir və nəsr) əski slavyan söz, ibarə və üslubunda deyil, canlı danışıq dilində yazmaqla rus ədəbi dilinin inkişafında fəvqəladə rol oynadı. *Azərbaycanda həmin rolunu bir qədər sonra M.F. Axundov oynadı.* Karamzin "Rusiya dövlət tarixi" ("История государства

Российского") əsəri ilə (12 cild, 1803-1826) tarixə həvəs göstərən peşəkar və novator yazıçının peşəkar tarixçiyyə çevrilərkən nə edə biləcəyini gözəl nümayiş etdirdi. Karamzin cəmiyyətə onun istədiyi bədii tarixi verdi.²

Karamzini çox sevən və qiymətləndirən, "Karamzin bizim birinci tarixçimiz və sonuncu salnaməçimizdir"³ deyən A.S. Puşkin Karamzinin tarixinin qeyri-adi populyarlığını belə təsvir etmişdi: "Hamı, hətta kübar qadınlar indiyədək onlara məlum olmayan öz vətən tarixlərini oxumağa cumdular. Bu, onlar üçün yeni kəşf idi. Amerika Kolumb tərəfindən tapıldığı kimi qədim Rusiya sanki Karamzin tərəfindən tapılmışdı. Bir müddət ayrı heç nədən söhbət getmirdi".⁴

Karamzin tarixinin insanlara hakim kəsildiyini tanınmış siyasətçi və "söhbət ustası" N.İ. Lorer (1794-1873) belə ifadə etmişdi: "Peterburqda küçələr ona görə boşdur ki, hamı İoann Qroznının çarlığına qərq olub". Knyaz P.A. Vyazemskiyn şahidliyinə əsasən "Американец" ləqəbli Fedor İ. Tolstoy (1782-1846) "Karamzinin 8 cildini bir nəfəsə oxu-

dum" demiş, sonralar tez-tez: "Vətən (отечество) sözünün nə demək olduğunu yalnız Karamzini oxuyandan sonra anladım və mənim Vətənim var düşüncəsinə sahib oldum" fikrini təkrar edərmiş.⁵

Karamzinin tarix yazıçılığında gücünü, onun maarifləndirici missiyasını gözəl yerinə yetirməsini qeyd etməklə yanaşı, müasirlərinin və əlbəttə ki, sonrakı tarixçilərin tənqidi təhlili və o cümlədən iradları da az olmayıb. Onlar, haqlı olaraq, bir çox hallarda Karamzinin tarixi olduğu kimi və ya olduğuna bənzər şəkildə bərpə etməyə çalışmadığını, tarixi həqiqəti vətənpərvərlik hisslərinə və təbliğata tabe etdiyini, müəyyən mənada tarixi ədəbiyyata qurban verdiyini söyləyiblər. "Karamzinin tarixi bizim savadlanmaq yolumuzda, təhsilimizdə iri hadisədir, elmimizin inkişafında deyil" (tarixçi və siyasi xadim, professor A.A. Kizevetter, 1917). "Tarixçidən tələb edirəm ki, o, insanları həqiqətdə necə olublarsa elə göstərsin; mən onları sevəcəm ya yox, onların fikrini, hərəkətlərini bəyəncəm ya yox – bu artıq mənə aiddir, ona (tarixçiyə) deyil" (Moskva universitetinin tarix professoru M. T. Kaçenovskiy). "Bədii parıltı həddini aşır, romantizm çoxdur, qədim qəhrəmanlar 19-cu əsrin adamları kimi danışır və düşünürlər. Və nəhayət, əsasən hökmdarlardan söhbət gedir, xalqın həyatından deyil" (Polşalı tarix professoru və ictimai xadim İ. Lelevel). "Karamzinin tarixə baxışı tarixi qanunauyğunluqlar üzərində deyil, mənəvi-psixoloji estetika üzərində qurulurdu... O, tarixi ...rus şücaəti və əzəmətinin qəhrəmanlıq epopeyasına çevirmək istəyirdi" (V. O. Klyuçevskiy).⁶

* * *

V. Q. Belinskiy (1811-1848) "bəlkə də bir zamanlar tarix bədii əsərə dönəcək və romanı əvəz edəcək" fikri ilə, zənnimcə, gələcəyi öncədən görmə qabiliyyətini nümayiş etdirmişdi. Məgər indi oxuyub yazanların mühüm bir qismi, xüsusilə müəyyən yaş həddini keçənlər, bədii ədəbiyyatla yanaşı və ya hətta bədii ədəbiyyatdan daha çox tarix (və fəlsəfə?!) oxumurlarmı?

E.V. Tarle

Tarixi keçmişin bərpasının mürəkkəb üsullarına dərinlən ziyələnmiş tarixçilərdən biri olan **E.V. Tarle**'nin (1874-1955) sözün təsviri gücündən

²Н. Эйдельман. Последний летописец. «Книга», Москва, 1983

³А.С.Пушкин. Собрание сочинений в десяти томах. «Художественная литература», Москва, 1974-1977; т. 6, с. 32

⁴А.С.Пушкин. Собрание сочинений в десяти томах. «Художественная литература», Москва, 1974-1977; т. 6. с. 21

⁵Н. Эйдельман. Последний летописец. «Книга», Москва, 1983

⁶Н. Эйдельман. Последний летописец. «Книга», Москва, 1983

istifadə ustalıqı nəticəsində onun oxucu və dinləyiciləri hadisələri “görürdülər”, onun yaratdığı tarixi portret, geniş lövhə və tablolar qalereyasını seyr edib zövq alırdılar.⁷ Əlbəttə ki, klassik tarix-filologiya təhsili almaq da tarixçilərə yazı gücü verə bilər; bu halda tarixçi, dilçi və ədəbiyyatçı bir-birini tamamlayır, bir-birinə qida verir, bir-birini nəzarətdə saxlayır.

Tarixdə az hallar olur ki, bir adamın şəxsinə böyük tarixçi və böyük yazıçı birləşsin. İqtisadçı, sosioloq, antropoloq, təbiət elmləri mütəxəssisi və tarixçi – bir tərəfi tarixçi olan belə ikiliklər daha çox rast gəlinən hadisədir.

A.S. Puşkin

A.S. Puşkinin şair-yazıçılığı və tarixçiliyini bəyə-nən, ondakı tarixiliyi yüksək qiymətləndirən V.O.Klyuçevskiy Puşkinin bədii yaradıcılığı içindəki tarixi onun xalis tarixi əsərlərindən üstün sayırdı: “Puşkin tarixçi olmaq haqqında düşü-mədiyi yerdə tarixçi idi, o yerdə ki, çox vaxt əsl tarixçi tarixçi ola

bilmir. “Капитанская дочка” elə-belə, Puqaçovçuluq haqqında işlə məşğul olarkən, iş arası yazılmışdı, amma onda sanki romana uzun izahedici qeydlər kimi görünən “История пугачовского бунта” dan daha çox tarix var”.⁸

Mühakimələrimizi A.S. Puşkinin tarixçiliyi haqqında E.V. Tarle'yə məxsus sözlərlə bitirək: “Dantesin atdığı güllə Rusiyanı tək dahi yazıçıdan məhrum etmədi, Puşkin artıq buna nail olmuşdu, bu güllə Rusiyanı elmə zövqünü yeni-yeni hiss etmiş çox böyük tarixçidən də məhrum etdi.”⁹

Tarix necə yazılır? Ümumi prinsiplər

Tarixin və fəlsəfənin maraq dairəsində olan mühüm məsələlərdən biri “tarix necə yazılır?” sualı ilə bağlıdır. Tarixin necə yazılması məsələsi ilə tarixşünaslıq (historiography) məşğul olur. Digər tərəfdən, tarixşünaslıq tarixyazmanın tarixi kimi də təyin və şərh oluna bilər. Beləliklə, tarixşünaslığı tarix fənninin tarixi və metodologiyası, tarixçi peşəsinə münasibətin formalaşması tarixi, tarixyazmanın konsepsiyalaşdırılması, tarixçilər və tarixçilik haqqında mühakimələr kimi mənaca bir-birinə yaxın ifadələrlə səciyyələndirmək olar.

Bu hissədə “Tarix necə yazılır?” məsələsinin qoyuluşu və bəzi prinsipləri üzərində durulacaq. Qarşıda isə, məsələ haqqında geniş söhbət açmaq və tənqidi təhlilə girişmək nəzərdə tutulur.

İlkin qaynaqlar dövrün şahidlərindən, o cümlədən salnaməçilər, tarixçilər, yazıçılar, səyyahlar tərəfindən hazırlanmış sənəd, gündəlik, məktub və digər yazılardan ibarətdir. Sonralar tarixçilər, filosoflar, yazıçılar və başqaları tərəfindən yazılmış şərhlər, kitablar, məqalələr, ümumiləşdirmələr ikinci və üçüncü (əl) qaynaqlardır. Bunlar ilkin qaynaqlara əsaslanaraq yazılır. İlkin və ya birinci qaynaqlar az və natamam ola bilər (bir çox hallarda belə də olur), önyargılara məruz qala bilər. Onlar gələcək tarixçilər üçün deyil, yazanın müasirləri, xüsusilə asılı olduğu və ya asılı olmaq istədiyi güc sahiblərinə xoş olmaq üçün yazıla bilər. İlkin qaynaqların etibarlılığı tarixyazmanın ən vacib məsələlərindən biridir. Bu, yəni etibarlılıq, qaynaqların tənqidi analizi nəticəsində öyrənilir və həll edilir (həll edilməsi mümkündürsə). Bir tarixi hadisə haqqında yeganə qaynaq məlumdursa, etibarlılıq və tənqidi analiz böyük nəticə verməyə bilər. Müxtəlif qaynaqların olması müqayisəli tədqiqat vasitəsilə həqiqətə yaxınlaşmaq imkanını artırır. Lakin bir sıra hallarda ikinci adlanacaq qaynaqlarla birincilər arasında fərqlər böyük olmur. Həmçinin ikinci qaynaqlar öz əhəmiyyətinə görə bəzi hallarda birincidən geri qalmır və ya birincidən daha etibarlı və güclü ola bilər. Hər halda (və bu halda da) ilk qaynaqlara əsaslanmaq çox mühümdür.

Fənlərarası çalışmaları, fəlsəfi ümumiləşmələr, sosial və siyasi tarixləri və zəka tarixini sintez etmək kimi güclü vasitələr ciddi ikinci qaynaqlarla da aparıla bilər. Geniş miqyaslı tarixi təhlillər tarixçi-filosoflar tərəfindən aparılır. “Qlobal tarixi yazanların çoxu tarixçilər deyil, iqtisadçı, sosioloq, siyasi elm mütəxəssisləri, təbiət elmləri mütəxəssisləri və H.G. Wells halında olduğu kimi yazıçılardır; onlar öz sahələrindəki əsas qabiliyyətlərini nümayiş etdirdikdən sonra tarixçiliyə, qlobal tarixə doğru hərəkət etdilər”.¹⁰

* * *

Sənədlər bol olduğu halda da tarixyazma işi sadələşmir. Hadisə və cərəyanlar, tarixin tam gərdişi ölçüyəgəlməz dərəcədə mürəkkəbdir. Bu mürəkkəblik sənədlərdə tam əksini tapa bilməz. Sənədlər gərçəkliyin özü deyil, onun ani bir görüntüsü, izidir. Şəkil və ya rəsm fərdin daxili dünyasını əks etdirə bil-mədiyi kimi, sənədlər də baş verənləri tam bərpa et-

⁷Из литературного наследия академика Е.В.Тарле. Издательство «Наука», Москва, 1981

⁸В.О.Ключевский. Исторические портреты. «Правда», Москва, 1991

⁹Я.Л. Кранцфельд. Е. В. Тарленin iş günü. Вах: Из литературного наследия академика Е.В.Тарле. Издательство «Наука», Москва, 1981

¹⁰Pamela Kyle Crossley. What is Global History. “Polity”, 2008

məyə yetmir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, yeniləşdikcə, sənədləri yenidən öyrəndikcə, yeni sənədlər meydana çıxdıqca keçmiş daha dəqiq qiymətləndirmək ehtimalı artır.

Bir sıra hallarda sənəd olaraq müəyyən genealojilər (nəsil, soy şəcərələri) meydana çıxır. Şifahi ənənələrə, müəyyən tarixi qeydlərə və yeni dövrdə DNT gen analizinə əsaslanan nəsil, soy siyahıları və sxemləri (nəsil şəcərələri və nəsil ağacları) və onları müşayiət edən həyat tarixçələri etibarlılıq baxımından haqlı tənqiddə məruz qalırlar. Yaddaş problemi, məlumatların nə zamansa bilərəkdən dəyişdirilmə ehtimalının mövcudluğu, səhvlərin nüsxələnilib təkrar olunması, bir sıra faktların öz zamanında deyil sonralar (və xeyli sonralar) yazıya alınması kimi səbəblər genealojilərin tarixi sənəd olaraq istifadəsinə kölgə salır. Digər sənədlərlə təsdiq olunmayan genealojilər xronologiyadan sanki kənarda qalır, zamanı dəyərləndirə bilmir, mifoloji keçmiş və yaxın keçmiş bir-birinə qovuşdurur. Məşhurların ənənədən gələn və ya gen tədqiqatlarına əsaslanan genealojiləri bəzən çox maraq doğura bilər; xüsusi halda Konfutsi və Çingiz xan soy kökləri ətrafında gedən söhbətləri yada salmaq kifayətdir.

* * *

Tarix şahidlik (faktlar, qaynaqlar) və tənqiddən hörülür. “Tədqiqatçı-şahidlərə qulaq asan insandır” (Kant). Tənqid, analiz və sintez təsadüflərdən, eniş-yoxuş və döngələrdən keçib həqiqətə yaxınlaşmağa kömək edirlər.

Tarixçini məhkəmə işində iştirak edən hakimlə müqayisə etmək olar. Hadisə (mümkündür ki, cinayət) baş verib, olub qurtarıb. Onun necə baş verdiyini araşdırmaq, günahkarı və ya günahkarları tapıb aşkar etmək, günahların dərəcəsini müəyyən etmək lazımdır. Əsas vasitə şahidləri dindirmək və məntiqi mühakimədən ibarətdir. Tarixçidən fərq isə hadisəni gözü ilə görmüş şahidlərin olma və məhkəmədə iştirak etmə ehtimalıdır. Lakin şahidlərin, günahlandırılan şəxsin və ya şəxslərin fikirləri müxtəlif, hətta bir-birinə zidd ola bilər. Hakim bunları sintez edərək baş vermiş hadisəni fikrən bərpə etməyə və nəticə çıxarmağa çalışır.

Həqiqəti axtarmaqdan çox yanlışları dəf etməklə məşğul olur tarixçi. Tarixçinin işi saxta olanı ifşa edərək gerçəyə (əslində isə gerçəyin bənzərinə) inandırmaqdır... O, söyləniləni inanılan hala gətirir.¹¹

Tarixçi və filosofların sənədlərə münasibətdə fikirləri çox da haçalaşmır. Məsələn, R.G. Collingwood (1889-1943): “sənədlər və materiallar öz-özlüyündə sübut deyil, onların dedikləridir sübut”; Edwards Hallett Carr (1892-1982): “faktlar öz-

özlüyündə deyil, tarixçi ona müraciət etdikdə danışır (və tarixi fakta çevrilir)”; Paul Ricoeur (1913): “mətnin şərhə çox mühümdür! Bu, mətn və oxucu arasında söhbətdir”.

Tarixi sənədlərin hadisələri olduğu kimi və ya olduğuna yaxın əks etdirə bilməməsi ilə yanaşı tarix-yazmada tarixçinin dünyagörüşü və təhlil gücü, yəni subyektiv amillər də rol oynayır. Üstəlik, tarixçi keçmişin mahiyyətinə tam vara bilmir, “keçmişə gedə bilmir”, bu səbəbdən də keçmişə, yəni heç vaxt yaşamadığı bir dünyaya o zamanın, o dünyanın gözü ilə deyil, indinin gözü ilə baxır.

Beləliklə, artıq eyni sənədlərlə çalışan müxtəlif tarixçilərin yazdıqları tarixlər eyni olmayacaq, onlar eyni dövr və ya hadisə haqqında fərqli təsəvvürlər yaradacaq.

* * *

Yer kürəsinin geoloji yaşının milyardlarla il olması və Darvinin təkamül nəzəriyyəsi insan övladının zamanın çox dərin qatlarında var olduğuna inamı artırdı. Arxeologiyaya maraq artdı. 19-cu əsrin ikinci yarısında **arxeologiya** çox böyük kəşflər etdi. Qədim insanların həyatını onların yaratdıqları və istifadə etdikləri alətlərə görə Daş dövrü (Paleolit + Mezolit + Neolit), Tunc dövrü və Dəmir dövrü deyərək qədimdən bizə doğru üç hissəyə ayırdılar; bu, arxeoloji təsnifat idi. Yazılı qaynaqların əhatə etdiyi yaxın zamandan (4-5 min illik dövrdən) əvvəl insanlar necə olublar, necə yaşayıblar, onların sosial həyatı nə şəkildə olub, cəmiyyətlərin inkişafı hansı mərhələlərdən keçib? Bu suallara əsasən arxeologiya cavab verməli oldu. Tarixin yazılı sənədlərdən, abidələrdən başqa cürbəcür qaynaqları olduğunu göstərən, tarix elmini və ya sənətini yazının tam dominantlığından çıxaran elmlər arasında arxeologiya ən yüksəkdə dayandı. Arxeoloji metodlar 9-cu əsrdən başla-yaraq İslam aləmində öyrənilib tətbiq edilsə də¹², yalnız 19-cu əsrdə **Jean-François Champolion** (1790-1832), **Heinrich Schliemann** (1822-1890) və **Sir Arthur Evans**

Jean-François Champolion

Heinrich Schliemann

Sir Arthur Evans

¹¹164. Раймон Арон. Этапы развития социологической мысли. Москва, Прогресс, 1993
Bax : səh. 2. Və ya: Raymond Aron. Les etapes de la pensee sociologique Editions Gallimard, Paris, 1967

¹²History of Archaeology – Wikipedia

(1851-1941) kimi həvəskar və peşəkar arxeoloqların kəşfləri sayəsində arxeologiya böyük, sensasiyalı uğurlar qazandı, dəbə mindi və tarixi biliklərin üfününü genişləndirdi, bir növ tarixin təcrübə meydanı roluna sahib oldu. Üstəlik, arxeologiyada təbiətşünaslığa bənzər materiallarla işləmək təcrübəsi mövcuddur.

Tarixyazmada mərkəzəqaçma qüvvələri

Qədim tarixçilər tək öz xalqının, özününkü hesab etdiyi məkanın və öz dövlətinin tarixini yazmaqla kifayətlənmək istəməmiş, **Dünya tarixi, Qlobal tarix, Universal tarix** yazmaq həvəsini həyata keçirməyə çalışmışlar. Bu, onları geniş düşünməyə, Allah, onun elçiləri olan peyğəmbərlər və əfsanəvi xalq, millət ataları haqqında yazmağa sövq etmişdir. Onlar həmçinin özlərinə məlum dünyanın tarixini dünya tarixi hesab etmiş, kənarda qalanları insanın məkan salmadığı yerlər olaraq təsəvvür etmiş, yəni kənarda ciddi bir şey qalmadığını iddia etmişlər. Lakin, əksər hallarda, bu tarixlərin mərkəzində “milli tarixlər”, tarixçinin öz dilində və ya yaxın dillərdə danışan, bu və ya digər əlamətlərə görə birlikdə olan (və ya görünən) icmaların, dövlətlərin, kütələrin, bəlli ərazilərdə məskunlaşmış olan xalqın tarixi dayanmışdır. Çağdaş zamana doğru yaxınlaşdıqca milli tarix yazımı güclənmiş, tarixin aparıcı xəttinə çevrilmişdir. Sadə həyatdan daha nizamlı siyasi və mədəni həyata doğru, başqa xalqların hökmündən azad olub öz dövlətini qurmağa doğru, öz hökmranlığını başqa- qonşu və uzaq xalqlar üzərinə yaymağa doğru – milli tarixlər bu ideya və istəklər üzərində qurulmuşdur. “**Tarixin milliləşdirilməsi**” milli oyanma və milli dövlətçilik hərəkətləri ilə sıx əlaqədə baş verir. Millətin inkişafında dönüş nöqtəsi yeni bayraq və yeni tarix yaranmasını şərtləndirir. Bu zaman ümumi (qlobal, geniş) tarixdən “öz tarixi”ni ayırmaq, xüsusi tarix yazmaq, yaratmaq, **tarixin bir hissəsini özəlləşdirmək** dövrü başlanır. Bu, tarixyazmada təəssübkeşliyin əmələ gəlməsini şərtləndirən amillərdən biridir, yəqin ki birincisidir.

Müxtəlif “izm”lər, tarix boyu müxtəlif tarixyazma məktəblərinin mövcud olması tarixə baxışda geniş və qarışıq cürbəcürlüyü ortaya qoyur. Ayrı-ayrı tarixçilər tarixə nəinki hərə öz gözü ilə, hətta hərə öz (bir növ) gözlüyü (eynəyi) ilə baxır! Avrosentrizm, Marksizm (tarixi materializm), Sosial Darwinizm kimi izmlər tarixyazma məsələsinə böyük təsir göstərmiş və bu və ya başqa dərəcədə təsir göstərmişlər. **Tarixyazmada mərkəzəqaçma qüvvələri böyük rol oynayır.**

Edward Said (1935-2003) öz “Orientalism” (1978) əsərində Şərq-Qərb münasibətləri, stereotiplərin yaranması səbəbləri, mətn və onun şərh, ədəbi araşdırmalar, bilik və onun siyasəti dəstəkləməsi, postkolonial nəzəriyyələr kimi bir çox məsələləri geniş şərh etdi. Orijinal, eyni zamanda böyük

mübahisələr doğuran fikirlərin ortaya atıldığı bu əsər E.Said’i çox populyarlaşdırmış və məşhurlaşmışdı. Onun digər əsərləri də bu məsələlər ətrafında cərəyan etdi. E. Said’in İslam dünyası, Şərq məsələlərində Avropamərkəzçilik və onun Amerikaya transferi, önyarğılının yaranması barədə düşüncələri tarixyazarlıqda *çərçivə içində yazmağa* (sonrakı bölümə bax-H.İ.) aid edilə bilər. Bugünkü ABŞ-da formalaşmış “Şərq (İslam şərq) narahatlıq və təhlükə qaynağıdır” fikri də E.Said’in tədqiq və tənqid etdiyi Orientalizmdən doğub. Qeyd edək ki, E. Said özü fələstinli xristiandır, gəncliyindən ömrünün sonuna qədər ABŞ-da, New Yorkda yaşamışdır.

Edward Said

Said’ə görə, Orientalizm avropalıların başqalarının mahiyyəti haqqında yürütdüyü fikirlər toplusudur; bu, mənaaltı və ya mətnaltında avropalıların üstünlüyü və vacibliyi əsasında qurulur. Bu fikirlər Avropa sivilizasiyasının gücü, Avropanın iqtisadi və hərbi qüdrətindən doğur. Avropalı Orientalistlərin yazılarında (E. Said əsasən fransız və ingilisləri nəzərdə tutur) avropalılara aid edilən sifətlər “qaydaqanun”, “rasionallıq”, şərqilərə aid sifətlər isə “qaydasızlıq”, “nizamsızlıq”, “irrasionallıq”, “qəribə”, “əcaib”, “ibtidai” kimi ifadələrlə verilir. Şərq sanki yuxuya gedib, doğru yoldan sapıb, anlaşılmazdır. Ariyalı (arian) irq mifini də onlar (Orientalistlər) yaratdılar və bu sonralar ağır nəticələr verdi. Orientalistlər Qərb sivilizasiyasını tarixi inkişafın zirvəsi kimi qəbul etdilər. Orientalizm sözünə kiçikliyi, mənfi çaları məhz E. Said gətirdi. O, Orientalizmin başlanğıcını Napoleonun Misir yürüşü ilə əlaqələndirir.

Ümumiyyətlə, Saidə görə Orientalizm 19-cü əsrdə imperializmin güclənməsi məhsuludur. Orientalizm qurğudur, inşa olunub və Şərqə nəzarət üçün vacibdir. Orientalizm elmi, akademik sahə kimi əsasən 18-cü əsrin sonlarına yaxın formalaşmış, düşüncə üsulu kimi qədim zamandan, Esxildən (Aeschylus), başlamış Dante və digər orta əsrlər, sonra yeni dövr yazıçı-sairləri tərəfindən davam etdirilmiş, media tərəfindən kanonikləşdirilmişdir. O, korporativ institut olaraq imperializmin məhsuludur, Şərqi ələ almaq, onu koloniyaya döndərmək və idarə etmək məqsədi güdür. Orientalistlərin törətdikləri, istehsal etdikləri biliklər əzici və idarəedici gücə çevrildi. Napoleonun Misir yürüşü akademik biliklə siyasi iddiaların qovuşması, üzvi vəhdəti idi; biliyin gücə təsirini nümayiş etdirdi. Avropalı kimliyi, Avropalı ideyası, Avropanın “norma” olması da Orientalistlərin məlum “biz” və naməlum “başqaları” arasındakı fərqlərdən doğdu. Orientalizmin və kolonializmin nəticəsində şərqililər də özlərinə Avropalıların gözü ilə baxmağa başladılar.

E. Said "Culture and Imperialism" adlı əsərində də (1993) tarixi tədqiqatların Qərbin tarixə baxışı təsirində qaldığını, Qərbin bu sahəni bir standart, kanonik şəkə saldığını da irəli sürdü. O, əsərdə Qərb üstünlüyünün populyar mədəniyyət, bədii əsərlər, tarixi ritorika, fəlsəfə və coğrafiya kimi sahələrə hopub hördüyünü, tikildiyini, güclü təsir gücü qazandığını nümayiş etdirdi.

Şərq-Qərb münasibətləri məsələsində mühüm fikirlər irəli sürən "Orientalism" geniş əks-səda doğurdu və güclü tənqiddən də kənar qalmadı. Bir çox tanınmış (və çox tanınmamış) alim və intellektualların tənqid hədəfinə düşən cəhətlər: "Orientalizm" in kifayət qədər ziddiyyətli olması, E. Saidin yaxşı, obyektiv şərqşünasları az yada salması, bir çox şərqşünasların Şərq-Qərb qarşıdurması deyil, Şərq-Qərb əməkdaşlığı uğrunda çalışdıqlarının vurğulanmaması, populyar mədəniyyətlə elmi, akademik orientalizmin bir-birinə qarışdırılması, Şərqdə ciddi koloniyalar yaratmayan Alman orientalistlərinin təhlilə cəlb edilməməsi, Oksidentalizmin (Şərqlilərin Avropanı önyarğı ilə görmələri, tam materialist Qərb və müdrək, ruhi Şərq konsepsiyası) unudulması, bir çox mürəkkəb məsələlərin mütləqləşdirilməsi və ya sadələşdirilməsi.

* * *

Müəyyən regionun, xalqın sivilizasiyasını və ya dövlətin tarixini mərkəz hesab etməklə yazılan tarixlərin aprioriliyi, (ən azı bilincaltında dünyanın bu mərkəzin ətrafında cərəyan etdiyi inamı) şübhə doğurmur. **Avromərkəzçilik (Avrosentrizm)** bunun ən parlaq, ən inkişaf etmiş nümunəsidir. Məhz tarixə belə baxış digər sivilizasiya, xalq və dövlətlərin zəif, geriqalmış, periferiya kimi dəyərləndirilməsinə, bəzən də aşağılanmasına gətirib çıxarır. **Amerika istisnaçılıq (American exceptionalism), Çinmərkəzçilik (Sinocentrizm)** və digər **etnomərkəzçiliklər** haqqında söhbət açmaq olardı. **Orientalizm** müəyyən dərəcədə bu baxış bucağı içindədir. Xüsusi tarixi nəzəriyyələr, metodologiyalar, müxtəlif dəyərlər üzərində qurulmuş tarixi cərəyan və məktəblər də tarixə birtərəfli baxışa səbəb olur; hərçənd ki, onlar tam tərsini - özlərinin tarixə universal baxış gətirdiklərini iddia ediblər. Burada Marksizmin

tarixi materializmini (sonralar bu məsələnin xüsusi təhlili aparılacaq) və **Sosial Darvinizmi** yada salmaqla kifayətlənmək olar.

Ümumiyyətlə, tarixyazmada Avrosentrizmə ciddi etiraz 20-ci əsrdə, əsasən də onun ikinci yarısında baş verdi. Böyük elmi-mədəni-iqtisadi inkişaf yolu keçmiş yaradıcı Çin və İslam sivilizasiyalarının varlığı tarixşünaslıqda ciddi yer tutdu. Avropanın Qaranlıq Çağında İslam aləminin və Çinin mədəni dünyanın iki əsas mərkəzi olduğu bir daha anlaşıldı; bu, həm elmi ictimaiyyət tərəfindən, həm də oxuyub-yazan savadlı təbəqələrdə qəbul edildi. Lakin Avrosentrizmin çox zəiflədiyini demək də sadələşmə olardı.

Darvinin təbii seçmə

nəzəriyyəsi ilə yanaşı

Herbert Spencer'in

(1820-1903) "ən güclü olan

yaşamağa davam edir və

zəiflər yox olur", tarixin

aparıcı qüvvəsi yaşamaq uğrunda

gedən yarıdır kimi fikirləri

Sosial Darvinizm adlanan cərəyanın meydana

gəlməsində, fəlsəfə və siyasətdə

özünə yer tutmasında həlledici oldu

(bu məsələdə, əslində, həlledici rolu

Charles Darwin (1809-1882) deyil, Spencer oynadı!).¹³ İnsanın heyvanlara

hökm etməsi, onları idarə etməsi

insanın heyvanlardan daha güclü olma-sına görədir.

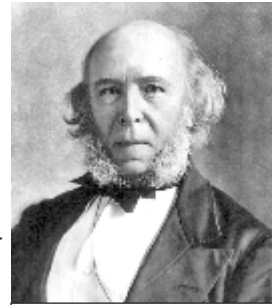
Avropalılar Asiya, Afrika və Amerikadan güclü ol-

duqlarına görə onları idarə edirlər. Bu güc, Spencerə görə, onların irqində, qanındadır.

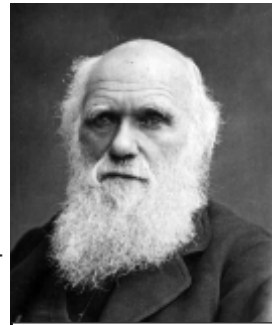
H.G. Wells'in "Outline of History" adlı dünya tarixində bu ideyanın təsirləri görünür.

H. Spencer və C. Darwinin təkamül ideyaları arasındakı bir mühüm fərqi qeyd etmək zəruridir; Darvindən fərqli olaraq

Spencerin yaşamaq uğrunda mübarizəsi sonsuz deyil, sonu var, sonda "tarazlıq" əldə edilir.

Herbert Spencer

Charles Darwin

(davam edəcək)

¹³http://en.wikipedia.org/wiki/Herbert_Spencer və

http://en.wikipedia.org/wiki/Survival_of_the_fittest.